

Orosz István

**OROSZ ISTVÁN LEKTORI VÉLEMÉNYE ERŐS VILMOS SZABÓ ISTVÁN MONOGRÁFIÁJÁRÓL**

Az alábbi lektori véleményt egyfajta könyvbemutatóként Dr. Miru György, a DE BTK Történelmi Intézetének egyetemi docense olvasta fel 2024. november 21-én, a III. Nemzetközi Historiográfiai Konferencia nyitónapján. A lektori vélemény Erős Vilmos „Populus, plebs, rusticus” (Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete”) című monográfiájáról szól, amelyet utóbb a szerző MTA doktori értekezés-ként is sikeresen megvédett, s amelynek egyik opponense is Orosz István akadémikus volt.

Néhány szó a két protagonistáról: Szabó István Debrecenben született 1898-ban<sup>1</sup>, s (debreceni kezdetek után) az Országos Levéltárban kezdte igazi történészi pályáját. 1943 és 1960 között a debreceni egyetem professzora volt, s itt alapította meg az országos jelentőségű debreceni agrártörténeti iskolát, amelyben munkatársai és tanítványai vettek részt. Szabó Istvánt 1943-ban a Magyar Tudományos Akadémia 1943-ban levelező tagjává választotta, ettől a címtől azonban 1949-ben, az akkori tisztogatások során megfosztották. 1990-ben akadémiai tagságát helyreállították és posztumusz Széchenyi-díjjal tüntették ki. Szabó István munkássága (amint ez a lektori véleményből, illetve a monográfiából is kiderül) három alapvető területre terjedt ki: a Debrecen történetével összefüggő kutatásokra, a népiségtörténeti kutatásokra valamint (igazi területére) a magyar parasztság történetével kapcsolatos vizsgálódásokra, de jelentő levéltártudományi-levéltártörténeti munkássága is.

A másik protagonista, Orosz István, Szabó István (a lektori vélemény elkészítésekor utolsó még életben lévő) tanítványa, az említett debreceni agrártörténeti iskola prominens képviselője volt<sup>2</sup>, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének professzora. Orosz István fő kutatási területe – alapvetően Szabó István nyomán – szintén Debrecen története, az Alföld helytörténete, általában a magyar agrártörténet, s pl. a mezővárosi fejlődés történetének vizsgálata volt. A lektori vélemény, illetve Orosz István lektori pozíciójának mérlegeléséhez feltétlenül megjegyezhető, hogy Orosz István korábban számos írást szentelt Szabó István történészi életművének megismertetésének, tehát fontos előmunkákat végzett a monográfia alapvető aspektusát képező historiográfiai kutatások szempontjából is.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Lásd erről legújabban és részletesen Erős Vilmos: Helytörténet, népiségtörténet, agrártörténet: Szabó István (1898-1969). *Magyar Tudomány*, 185 (2024). június. 806-814; Erős Vilmos: Szabó István (1898-1969). *Korunk*, III (2024) 4. 64-76.

<sup>2</sup> Lásd ehhez *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*, szerk. Angi János–Barta János, ifj., Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2005.

<sup>3</sup> A fentiek alapján Dr. Miru Györgynek a konferencián elhangzott bemutatója alapján készültek.

A lektori vélemény alábbi közlése több szempontból is relevánsnak tekinthető: egyrészt megemlékezés Debrecen egyik legkiemelkedőbb történészéről, Szabó Istvánról, aki 1969-ben hunyt el, a konferencia évében, 2024-ben tehát halálának 55. évfordulójáról is megemlékezhattünk. Másrészt egyfajta portré (részben önarckép) Szabó István tanítványáról, Orosz Istvánról, aki szintén a Debreceni Egyetem Történeti Intézetének kiemelkedő professzora volt, s aki az elmúlt évben hunyt el. Harmadrészt a monográfia, mint ahogy a szerző MTA doktori értekezésének értékelésében (de a lektori véleményben) is elhangzott, a korábbiaknál sokkal nagyobb terjedelemben és mélységben, számos új, eddig ismeretlen forrást felvonultatva mutatja be, illetve elemzi a kiemelkedő történész életművét, egyfajta módszertani úttörést is bemutatva az eljövendő historiográfiai kutatásokhoz.

**Orosz István: Lektori vélemény Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus*. Szabó István „harmadik utas társadalomtörténete” című tanulmányáról.<sup>4</sup>**

Erős Vilmos historiográfiai munkásságában előkelő hely illeti meg Szabó István történetírását. Ebben nyilván nem az volt a meghatározó elem, hogy annak az egyetemnek volt történész hallgatója, amelyen Szabó István is tanított, hiszen vele már nem, csak tanítványaival találkozhatott. Gondolom Szekfü és Mályusz kutatóként figyelt fel Szabó Istvánra, a magyar népiségtörténet jeles alakjára s ezután kezdett érdeklődni Szabó történetírói tevékenységének egyéb területei iránt. Tehette ezt azért is, mert a Szabó István történetírását elemző tanulmányok többnyire visszaemlékezések voltak, s nem hatoltak Szabó terjedelmes életműve mélységeibe s főként nem ismerték az életmű publikálatlan elemeit. Erős Vilmos megállapításával, bár magam is érintett vagyok, egyetértek: könyve publikussá válása után „bizonyos, hogy a korábbi Szabó Istvánról szóló irodalomhoz képest...nem pusztán néhány oldalban kimerülő ’megemlékezés’ vagy összefoglalás áll rendelkezésünkre, hanem egy több száz oldalas tanulmány, amely lehetőség szerint kitér az életmű számos vonatkozására, ezt megkísérli valamilyen összképbe foglalni, sőt fogalmat alkotni róla, illetve értelmezni.” (6. l.)<sup>5</sup>

Már előljáróban is jelezni kívánom, hogy ennek az értelmezésnek nagy részével egyetértek, (ahol kétségeim vannak, azt jelezni fogom) s így mindenképpen javaslom a kötet megjelentetését.

Ugyancsak előljáróban kell szólnom arról, hogy sokak véleményével szemben nem tartom a historiográfiai kutatások feladatának, hogy a vizsgált kutató(k) tudományos megállapításait aszerint ítéljék meg, hogy a korabeli, vagy későbbi eredmények mennyire igazolták azok igazságtartalmát, azaz egyetértek a szerzővel, hogy

<sup>4</sup> Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus*. (Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete.) Ráció, Budapest, 2022.

<sup>5</sup> Erős 2022, 9-13.

forrásait „Foucault értelmében monumentumoknak nem pedig dokumentumoknak” tekinti. (384. l.)<sup>6</sup>

Erős Vilmos az elmúlt két évtizedben tucatnál is több tanulmányban, illetve könyvben foglalkozott Szabó István életművével, publikálatlan írásait rendezte sajtó alá, elemezte mások által kevés figyelemre méltatott műveit, számtalan levelét, előadását tette hozzáférhetővé a kutatás számára.<sup>7</sup>

Természetesnek kell tartanunk, és örömmel kell üdvözlünk, hogy ebben az 550 lap terjedelmű monográfiában összefoglalja mindazt, amit Szabó életművéből fontosnak tart. Arra hivatkozik ugyan, hogy írását nem tekinti teljes biográfiának, de egyes életrajzi elemeken kívül a kötetből csak Szabó István levéltárosi ténykedése és a levéltartudomány átalakítására vonatkozó 1930-as évekbeli javaslatai hiányoznak.<sup>8</sup> Ennek rövid összefoglalása, tudomásom szerint, megtörtént, mélyebb elemzését elvégezheti az, aki a magyar levéltárak múltját akarja összefoglalni. Megítélésem szerint Erős Vilmos jelen monográfiája a legmélyenszántóbb elemzése Szabó István életművének. Ezt a szerző tehetségén túl megalapozta az a széles körű forráskutatás és forráselemzés, amelyről ez a kötet is tanúskodik. Erős, módszeresen kutatta és tárta fel Szabó István irathagyatékát, kiadatlan írásait, levelezését, s természetesen a rá vonatkozó irodalmat, behatóan elemezte a különböző történeti korszakokban született írásait, tájékozódott annak a hét évtizednek történettudományában, társadalmi és politikai viszonyaiban, amely Szabó István életét átfogta.<sup>9</sup> Imponáló számot kapunk, ha összesítjük az általa felhasznált forrásokat és irodalmat. Hozzá hasonló felkészültséggel és forrásismerettel senki nem próbálkozott Szabó életművének elemzésére.

<sup>6</sup> Erős 2022, 410.

<sup>7</sup> Pl. Erős Vilmos: Szabó István és 1848/49. *Valóság*, 46 (2003) 7. 94-108; Erős Vilmos: *Asszimiláció és retorika*. (Szabó István: A magyar asszimiláció című tanulmányának rekonstrukciója.) "Csokonai Disputa Könyvek". Debrecen: Csokonai Kiadó, 2005.; *A harmadik út felé*, (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.) Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos. „Kisebbségkutatás Könyvek.” Budapest: Lucidus Kiadó, 2006; [E két kötet lektora: Orosz István.] Szabó István: *Népiségtörténeti tanulmányok*. (Szerkesztette, jegyzetekkel és előszóval ellátta Erős Vilmos.) Budapest: Lucidus Kiadó, 2005; Erős Vilmos: Szabó István "Magyar története" az 1950-es években. *Nagyerdei Almanach*. (A Debreceni Egyetem Filozófiai Intézetének Évkönyve.) 2011. 2. 1-20. <http://www.nagy-alma.hu/archivum.php>

Erős Vilmos: Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István. *Századok*, 147 (2013) 1. 33-62; Erős Vilmos: „A magyarság létét tápláló népi forrás”. Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái. *Agrártörténeti Szemle*, 58 (2017), 1-4. 89-124; Erős Vilmos: Ethnohistory in Hungary between the two world wars. The case of Elemér Mályusz and István Szabó. *Hungarian Studies Review*, Vol. XLIV (2017) Nos. 1-2 (Spring-Fall) 53-81.

<sup>8</sup> Erős 2022, 9-13.

<sup>9</sup> Lásd a korábbiak.

Ez az elemzés a szerző célkitűzése szerint felfűzhető arra a gondolati vázra, ami a címben is szerepel: Szabó István társadalomtörténete összefoglalható a „harmadik utas” jelleggel.

A harmadik utasság, mint szociológiai fogalom sokféle értelemben szerepel, leggyakrabban Wilhelm Röpke, vagy Anthony Giddens nevét szokták emlegetni a fogalommal kapcsolatban. Erős ugyan nem határozza meg, hogy mit ért harmadik utaságon, nem kétséges azonban elemzéseiből, hogy a magyarországi népi írók fogalmi rendszeréből származtatja s Szabó István esetében úgy értelmezi, hogy ő a magyar társadalomfejlődés Nyugat- és Kelet közötti átmeneti jellegét tekinti harmadik útnak.<sup>10</sup>

A kötet a szövegelemzések kitérői, a beiktatott levelek ellenére is jól áttekinthető szerkezetű. Egy bevezető fejezet<sup>11</sup> után, amelyben a Szabó Istvánról szóló eddigi történelmi irodalmat foglalja össze kritikai észrevételekkel, öt fejezetben mutatja be Szabó életművét. (1/A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább. 2/A „populus” bővületében ’Szabó István népiségtörténete az 1930-as 1940-es években’. 3/„A magyarság létét tápláló népi forrás”. Szabó István a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái. 4/ Plebs és populus között. Szabó István kora újkori parasztság történetével kapcsolatos tanulmányai. 5/Plebs, populus, rusticus. Vita 1848-49-ről és Szabó István életének utolsó évtizede.)<sup>12</sup> Nyilván a szerző is tudja, hogy a Szabó életmű elemzésének más szerkezeti felépítése is elképzelhető.

A „Szabadságharc fővárosa Debrecen” pl. a helytörténeti fejezetben szerepel, de nemcsak időben (egy-egy tanulmányokhoz képest színvonalban is) különbözik, tematikájában is inkább a 48-as tanulmányokhoz kapcsolódik. A 60-as években is párhuzamosak a legfontosabb középkori tanulmányok és a modernkori parasztsággal kapcsolatos írások és szerkesztések. A szerző azonban szerkesztési elveit megindokolja, ezeket az olvasó különösebb ellenvetések nélkül elfogadhatja.

A Szabó István tanulmányait bemutató és magyarázó fejezeteket összefoglaló elemzése zárja le. Az első részt a 72-78. lapokon, a következőket 143-154, 189-195, 267-286 418-448. lapokon.<sup>13</sup> Ezek a látszat ellenére nem ismétlések, mert Erős véleményének frappáns összefoglalásai.

Szabó István eddigi történeti megítélése meglehetősen különböző. Van aki egyenesen fasisztának tartotta, van aki a szellemtörténet képviselői között jelölte ki a helyét, s úgy vélte onnan lépett a marxizmus képviselői közé, van aki éppen azt hangsúlyozza, hogy nem a marxizmus terelte a parasztságtörténet felé, mások a szellemtörténettel szemben a népi írók közelében lévőnek tartották, ismét mások azt emelték ki, hogy az 1960-as években sikerült megszabadulnia a népiségtörténet koloncaitól, van olyan kutató is, aki népiségtörténeti írásaiban is inkább a településtörténeti

<sup>10</sup> Erős: Szabó István. i. m. Uő: Helytörténet, népiségtörténet, parasztságtörténet.

<sup>11</sup> Erős 2022, 13-41.

<sup>12</sup> Erős, 2022.

<sup>13</sup> Erős 2022, 75-83, 164-180, 212-218, 312-326, 440-453.

és történeti demográfiai elemeket hangsúlyozza, s olyan is, aki szerint Szabó István olyan „polgári” történetíró volt, akinek társadalom felfogása a legközelebb állt a marxizmushoz. Mivel ez utóbbi állítás megfogalmazója én voltam, néhány magyarázó mondatot legyen szabad hozzáfűzni állításomhoz. Szabó István nem tekintette magát marxista történésznek, már csak azért sem mert tudományos eredményeinek jelentős részét a magát marxistának tekintő magyar történettudomány elutasította. Kérdés azonban, hogy ez tekinthető-e marxista felfogásnak? Ez a marxizmus nemcsak szektás, de a forrásfeltárást és elemzést lebecsülő jellegű is volt. Szabó Istvánt riasztotta, hogy az őt támadó és teljesítményükkel még nem bizonyított ifjú titánok mellett tehetségtelen idősebb kollegái váltak a Rákosi korszakban marxizmusnak vélt ideológia élharcosaivá.<sup>14</sup>

Világosan tükröződnek ez utóbbiak a szerző első nagy fejezetében, amely Szabó István helytörténeti munkásságát mutatja be, közte a debreceni centenáriumi kötetet.<sup>15</sup> A fő kifogás Szabó ellen a paraszti osztályharc kisebbsítése, az, hogy nem ismeri el a radikálisok (Táncsics, Vasvári) „egyedül üdvöztető” ideológiáját és a földosztás szükségességét az átalakulásban. Marxista támadói azonban olyan fiatalok voltak, akik ekkor még nem bizonyították történészi kvalitásaikat (egyese a későbbiekben sem), s azt hitték a marxizmus az az ideológia, amellyel el lehet takarítani az érvényesülés útjából az idősebb történészeket. (Ehhez képest a későbbiekben Hanák, vagy Spira sokat változott). A kérdés úgy is feltehető: antimarxista lett-e valaki attól, mert úgy vélte 1848 fő feladata a jobbágyi szabad földtulajdon megteremtése és nem az allodiális birtokok felosztása volt?

Úgy tűnik Szabó István korai írásairól Erős osztja Mályusz Elemér véleményét, aki szerint Szabó csak akkor lett történész, amikor az Országos Levéltárba került és az ő irányzatához csatlakozott. Ez bizonyára igaz Szabó 1920-as években született írásaira, amelyek inkább újságcikkek, mint tudományos művek. De már nem érvényes a Debrecen 1848-49-ben című bölcsészdoktori értekezésére, amelyről Mályusszal szemben Szekfünek jó véleménye volt, s még kevésbé a debreceni tanyákról írottakra, amely fordulatot jelentett a tanyatörténeti kutatásokban. Az 1930-as évek végén írt „Debrecen szabad királyi városi rangra emelése” c. tanulmány - szerintem - már teljes vertegetben mutatja a társadalomtörténész Szabó Istvánt, amikor lépésről- lépésre elemzi annak a Debrecennek társadalmi emelkedését, amely későbbi írásaiban is gyakran lesz példája a parasztközösségek felemelkedésének.

Sok újdonságot tartalmaz a Szabó népiségtörténet- írásáról szóló harmadik vizsgálati egység.<sup>16</sup> Igaza van a szerzőnek, a Szabó történetírásával foglalkozó eddigi írások nem szívesen foglalkoztak e kérdéssel éppen ideologikusan terhelt volta miatt. Többen igyekeztek kisebbsíteni jelentőségét, s arra hivatkoztak, hogy Szabó, legalább

<sup>14</sup>Erős Vilmos: Szabó István (1898-1969) a magyar történeti irodalomban. *Századok*, 154 (2020) 3. 621-644.

<sup>15</sup> Erős 2022, 42-82.

<sup>16</sup>Erős 2022, 83-180.

az 1960-as években maga mögött hagyta történetszemléletének a népiségtörténetből származó elemeit (Hoffmann), vagy arra, hogy felfogásában több volt a település-történet, vagy történeti demográfia, mint a népiségtörténet (Szabad). Tanítványaival keveset beszélt életének erről a szakaszáról, így többen véltük úgy, hogy személye elleni támadás volt, amikor egyik kollégája az 1950-es évek elején szakdolgozati témának írta ki Szabó István népiségtörténetét.

Erős Vilmos sokat tett annak érdekében, hogy Szabó történetírásának e szakasza is megismerhető legyen. E fejezetben is alaposan elemzi nemcsak az „Ugocsa megyét”, amelyet a népiségtörténet első nagy monográfiájának szoktak tekinteni vagy „A magyarság életrajzát” amely összegzése a „népi nemzet” történetének. Erős vonta be a vizsgálatok körébe a „kisbolygókként” aposztrofált Szabó írásokat, a Nagyszőlősről szóló rádióelőadást, az asszimilációról szóló tanulmányt, a Lénárd Ödön és Meskó Lajos kritikáját az Ugocsa megyéről, a rutén földről, vagy a népiség és vallás összefüggéseiről szóló cikkeket. A két könyv mellett alapos elemzést olvashatunk a pécsi Sorsunkban megjelent „Nemzetszemlélet és magyarságtudat” című cikksorozatról. Az Ugocsa megye fontos megállapítása, hogy a megye középkori arculatát 90%-ban a magyarság határozta meg. Ez a helyzet csak a török uralom következtében változott meg a rutén és a román lakosság javára. Bizonyítékait többek között a családnevek elemzéséből szerezte (Kniezsa István segítségével). Kritikái felrótták, hogy a bizonytalan, vagy kétséges nevek esetében a nemzetiségeknek kedvezett. A magyarság életrajza Szekfü „A magyar állam életrajza” c. műve is válasz, a népnemzet története az államnemzettel szemben. Megállapításai közül nagyon sok későbbi műveiben is visszatér (a honfoglalók száma elérte a félmilliót, a magyarság nemcsak nemességből, hanem köznépből is áll, Mátyás alatt a magyarság számaránya elérte a 80 %-ot, az erdélyi román bevándorlás zömmel a török korszakban történt, Acsády nagyon alábecsülte az ország lélekszámát a török kiűzése után, az asszimilációban a 19. századtól a városok játszották a döntő szerepet stb.) A „nemzetszemlélet és magyarságtudat”-ban egyik fő megállapítása, hogy középkori rendi nemzetszemléletben a rend alatt élőknek nem volt szerepük, a nacionalizmussal együtt születő „politikai nemzetfogalom” (1868) pedig a népiség szempontjából hanyatlást jelentett.<sup>17</sup>

Nehezen lehetne vitatni Erős megállapítását, hogy Szabó István népiségtörténeti írásai mögött ideologikus elemek is voltak, A Nagyszőlősről szóló előadás bemutatásáról olvashatjuk, hogy „a népiségtörténeti vizsgálódásnak aktuálpolitikai üzenete is volt” (96. l.) Ez a vélemény azonban a többi kisebb írásra is vonatkoztatható. Megerősítik ezt azok a kifejezések, amelyeket Szabó István a német népiségtörténet fogalomköréből kölcsönöz. Bár Szabó fellépett a német népiségtörténet ellen, főként annak a magyarországi németiségről vallott felfogása ellen, mégis használta a német iránzat fogalomkészletét. A Mályusznál szereplő „néptalajjal” szem-

<sup>17</sup> Erős 2022, 149-163.



ben ugyan Szabónál „település terület” szerepel, de használja a „népi erő”, „nép-terület”, a magyarság „népi teste”, a népiség, mint „a nemzet tápláló őstalaja”, a Nagyalföld, mint a magyarság „népi birtoka” kifejezéseket.

A népiségtörténész Szabó Istvánnak kétségkívül Mályusz Elemér volt a mentora, az azonban nem tűnik fel a szerzőnek, hogy míg Szabó István maximálisan elfogadja Mályusz megállapításait, Mályusz gyakran elégedetlen Szabó teljesítményével. Igaz ez 1943-ban, amikor Szabó korai munkáiról nyilatkozik, amivel a szerző szerint is „sok tekintetben egyet is lehet érteni” (72. l.), főként azonban akkor, amikor az Ugocsa megyét nem tartja igazán népiségtörténetnek, csak népesedéstörténetnek és ez a véleménye a „Magyarság életrajzáról”, is (Szabad véleménye innen származik?). A tanítványok körében is meglepetést okozott, hogy Mályusz még az 1960-as években is, állítólag olyan megjegyzéseket fűzött a településtörténeti tanulmányokhoz, hogy Szabó félreértett bizonyos okleveleket (amit kiváló paleográfiai ismeretei és latin tudása mellett elképzelhetetlennek tartottunk). E kérdés megoldására Erős Vilmos, mint kiváló Mályusz kutató lenne a legalkalmasabb.<sup>18</sup>

A szerző alapos elemzései meggyőzhetik az olvasót, (közük e sorok íróját is), hogy a népiségtörténész Szabó István az 1930-as évek végén történetpolitikai koncepciót fogalmaz meg, amikor a magyarság múltját népi nemzetként tekinti át, de az alapos és színvonalas munkák mellett sok politikailag motivált írásában engedett a korszellem csábításának, noha nem olyan mértékben, mint Mályusz Elemér. Valószínűleg ebben az időszakban kereste a kapcsolatot a népi írói irányzattal (a Sorsunk révén), de a harmadik útra vonatkozó elképzelései nem ebből a korból származnak. Meglepetést jelent az olvasó számára a szerző megállapítása: „a népi szemléletben és ideológiában alapvető szerepet játszó „harmadik utas” felfogás, amely Szabó nézeteiben 1945 után, főként a parasztság történetére vonatkozó tanulmányaiban szintén döntő jelentőségű lesz, véleményem szerint (Mályusz Elemér felfogásához hasonlóan) nem jelenik meg, vagy jelentéktelen szerepet játszik.” (t.i a népiségtörténeti írásaiban. (155. l.))<sup>19</sup>

Ha nem is ebben a kötetben, a következőkben, ha a szerző ragaszkodik ahhoz a felfogáshoz, amit itt elfogadhatóan bizonyított, hogy Szabó István társadalomtörténete „harmadik utas” jellegű volt, ezt az ellentmondást fel kell oldani.<sup>20</sup>

A következő nagy egységben, amely azzal a „népi forrással” foglalkozik, amelyek a középkori parasztmúltat ölelik fel, már egyértelműen megjelenik Szabó sajátos szemlélete, amely a marxista, vagy annak tartott tanításokkal szemben a magyar parasztság történetét nem Kelet-Európa története részének tartja.<sup>21</sup> E korszak legfontosabb írása a „Tanulmányok a magyar parasztság történetéből”, amely az egységes jobbágyság kialakulásától, a XIV. századtól kezdve, 1849-cel bezárólag valójában összefoglalja a magyar jobbágyparasztság múltját. A szerző itt elemzi az 1930-as

<sup>18</sup> Erős: Utak a népiségtörténethez. i. m.

<sup>19</sup> Ua.

<sup>20</sup> Lásd ehhez a következőkben: Erős Vilmos: Néhány megjegyzés Orosz István lektori véleményéhez. (Jelen közlemény végén.)

<sup>21</sup> Erős 2002, 181-218.

évek végén született: Hanyatló jobbágyság a középkor végén c. tanulmányt, az 1940-ben megjelent kis kötetet a Magyar parasztság történetét, vitacikkét az 1351-évi jobbágytörvényekről, 1940-évi előadását a magyar parasztságról. Erős összegzésében kiemelte Szabó nézeteiből, hogy az egységes jobbágyság mint társadalmi állapot a korábbi szabadok lesüllyedéséből és a szolgák felemelkedéséből 1298-1351 között jött létre, a szabad költözés minden függésben lévő személyre történő kiterjesztésével, a kilenced és tizedfizetési kötelezettséggel, az úri joghatósággal (úriszék). Szabónak főleg Székely György marxista történésszel vitája volt az 1351-évi törvények értelmezéséről. Ő úgy vélte a 18. tc. nem a költözés biztosításáról, hanem a jobbágyok feletti bíráskodásról a 6. tc. pedig nem a kilenced kivetéséről, hanem kötelező beszédéről szól. A vita a kortársak számára is úgy jelent meg, mint a marxista vélemény összeütközése a polgári tudomány nézetével, főleg azért, mert Székely marxista tudósnak tartotta magát, Szabó pedig nem. Azt a kérdést senki nem tette fel miért „marxistább”, ha a törvénycikkből azt állapítjuk meg, hogy a kilenced kivetéséről szól annál, hogy kötelező beszédét állapítja meg. Voltak azonban valóban ideológiai eltérések is Szabó felfogásában. A parasztság „elnyomorodásának” marxista tézisével szemben Szabó István a XIV-XV században a társadalmi emelkedés lehetőségeit fogalmazza meg. Még a középkorvégi két parasztfelkelés elemzésében is az emelkedő parasztság (pl. a mezővárosok lakossága) öntudatosodó elemeinek szerepét emeli ki. Azt az ellentmondást nem oldja fel, hogy miért hanyatló jobbágyság a tanulmány címe, ha a jobbágyság társadalmilag emelkedik. Pedig a feloldás, szerintem, egyszerű, a jobbágyállapot válsága a hanyatlás jele s ez maga a társadalmi emelkedés. Sokkal fontosabb, hogy Szabó nem hajlandó az 1514-gyel, illetve 1608-cal kezdődő korszakot második jobbágyságnak nevezni, holott a fogalom Engelstől származik. Szabó problémája az volt, ahhoz, hogy legyen második jobbágyság, meg kellett volna szűnni az elsőnek, holott Magyarországon ilyen folyamatot az egységes jobbágyság kialakulása óta senki sem tudott kimutatni. Hiába hivatkozott arra, hogy a jobbágy sajátos magyar kifejezés és a lesüllyedő szabadokból és felemelkedő szolgákból kialakuló társadalmi képletnek, és ennek a nyugati országokban nincs egységes neve, marxista ellenfelei ragaszkodtak a „zweite Leibeigenschaft”= a második jobbágyság fogalom használatához. Mindez így szerepelt egyetemi előadásában is. E sajátosságok alapján fogalmazza meg a magyar parasztság helyzetének átmeneti jellegét, amely a torlódott fejlődés eredményeként csak késve követi Nyugat-Európát, de nem azonos Kelet-Európával. Hatással van rá Hajnal István, aki a szokásszerűség fogalmának használatával meg tudta magyarázni a paraszti közösségek működését. (Szabó István tanítványaként meg tudom erősíteni Erős Vilmos nézetét, többször is ajánlotta, hogy ismerkedjünk meg Hajnal István írásaival, akit kortársai közül a legnagyobb tehetségnek tartott.<sup>22</sup>

<sup>22</sup> Erős 2022, passim.



A középkorral foglalkozó tanulmányok szemlélete érvényesül a következő részben is. Plebs és populus között (Szabó István kora újkori parasztságtörténettel kapcsolatos tanulmányai).<sup>23</sup> Az itt elemzett írások közül legkorábban a könyv formában 1947-ben megjelent „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában”. keletkezett. A címben szereplő örökös jobbágyságot a koraújkori magyar parasztság állapotának jellemzésére az „örökös röghözkötöttséggel együtt később is sokkal kifejezőbbnek tartotta, mint a marxisták által javasolt második jobbágyságot. A kötet fő mondanivalója, hogy egy olyan korszakban is, amikor a Hármaskönyv jogfosztottá teszi a jobbágyot, mert kimondja, hogy munkája bérén kívül semmi jogosultsága nincs és a föld teljes tulajdona a földesurat illeti, a szokásjog átírja a törvénykönyv szavait, és a gyakorlatban a jobbágy hereditása nemcsak ingóságaiban, telkének birtoklásában és örökítésében érvényesül, de különleges (szőlő- és irtás) földjeiben mintegy tulajdonosi jogként jelenik meg. A jogász Szabó István megtalálta azt az adekvát fogalmat: a hereditást, amellyel pontosan vissza tudta adni a jobbágnak a használatában lévő földekre és egyéb javakra való jogosultságát. A könyv központi gondolata a jobbágyi hereditásról szól, kár, hogy a szerző ezt csak mellékesen említi meg (207. l.) A kötetben külön fejezet szól a cseh-morva, kelet-német lengyel, orosz jobbágyok helyzetéről a korai újkorban. Szabó úgy látja egyik vidéken (azaz Kelet-Európában) sem érték el a jobbágyi jogosultságok a magyar jobbágy hereditásának mértékét, azaz Magyarország átmeneti helyzetben volt Nyugat és Kelet között. A magyar jobbágy az örökös röghözkötés idején sem volt az uraság személyéhez, csak földjéhez kötve, föld nélkül nem volt elidegeníthető, azaz nem volt „leibeigene” állapotban. A jobbágyságból ekkor is volt kiút, a manumissió, exemptio, majd a nemesség soraiba kerülés, amely folyamatot szintén külön tanulmányban vizsgálta meg. A hajdú szabadságok elnyerése is kivezető út volt a jobbágyságból, ahogy azt Szabó szintén tanulmányokkal bizonyította. A szerző nagyon helyesen az említett kötet mellett e kisebb tanulmányokat is fontosnak tartja, mert megerősítik azt a véleményét, hogy Szabó István soha nem tartotta teljesen zárt „rendi osztálynak” a parasztságot, a jobbágy birtoklásának elemzése pedig megerősíti Erős azon felfogását, hogy Szabó a magyar parasztság helyzetét harmadik utasnak tartotta, azaz átmenetinek a nyugati és kelet sajátosságok között.<sup>24</sup>

E felfogást további Szabó írások erősíti meg, így két lektori vélemény az egyetemi tankönyvről Maksay Ferenc Urbáriumok c. kötetének bevezetőjéről írt lektori jelentés és egyetemi előadásainak sokszorosított szövege az 50-es évek elejéről és tegyük hozzá, hogy a Tanulmányok kötet két fontos írása az örökös röghözkötöttség rendszeréről, valamint az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok viszonyáról a XVI-XVII. században. Az egyetemi tankönyvről írott bírálatában is megerősíti, hogy a második jobbágyság magyarul nem értelmezhető a fentebb említettek miatt, az örökös jobbágyság rendszerét pedig nem lehet 1526-tól, csak 1608-tól számítani, mert a

<sup>23</sup> Erős 2022, 219-326.

<sup>24</sup> Uo.

jobbágyköltözés ügyében ekkortól döntöttek a vármegyék. A Maksay kötetről írt bírálatában megerősíti, amit már a Tanulmányokban is megfogalmazott, a magyarországi majorsági gazdálkodás megkezdődött ugyan a XVI. században, de a XVII-ben megtorpant és csak a XVIII-ban teljesedett ki. Nem jelenik meg más felfogás az egyetemi jegyzetében sem. Mi volt az oka, hogy első látásra szakmainak tűnő vita politikai töltetet kapott és a marxista és polgári tudomány ütközőpontjává vált. A marxistáknak a második jobbágyság kérdésében, még ha értették is Szabó István érveit, ragaszkodni kellett Engels „marxista” felfogásához. A majorsági gazdálkodás egyenes vonalú fejlődésének tanítását az indokolta, hogy a második jobbágyság létrejöttének indoka, a földesúri termelő gazdaságok létrejötte volt, amelyben a jobbágyi robot biztosítása érdekében kellett megteremteni a jobbágyság második kiadását. Ha Szabó István azt állította, hogy a magyarországi allodiumok valahol a termelő és adóztató üzemek között álltak és jövedelmük nagyobbik részét nem az eladott termékekből, hanem az u.n. kisebb királyi haszonvételekből, bormérési és mészárszék-tartási privilégiumaikból szerezték, akkor az elmélet csorbát szenvedett.<sup>25</sup>

Ennek ellenére, emlékezetem szerint, az akkori szóhasználatban nem vált általánossá a második jobbágyság, sűrűbben szerepelt a hagyományos örökös jobbágyság, vagy örökös röghözkötöttség, de erre lehetett azt mondani, hogy ugyanaz, mint a második jobbágyság.

Erős Vilmos következtetései e kérdésekkel kapcsolatban megalapozottak. Észreveszi, hogy Szabó István igen gyakran igazának bizonyítására a Kelettől való különbözőséget elemzi. Harmadik utas felfogásának kialakulásában nagy szerepet játszottak kortársai: a Domanovszky - iskola uradalomtörténeteinek írói és a Magyar Művelődéstörténet munkatársai.

Azt is felveti a szerző, hogy Szabó István azért sem fogadhatta el a második jobbágyság elméletét, mert Magyarországon tagadta az első létezését is. (281. l.) Ennek magyarázatát jó lenne pontosítani. Az „erste Leibeigenschaft” nem más, mint az a termelői rendszer, amelyben olyan telekre ültetett szolgák művelik az uraság földjét, akinek személye is az úr tulajdonában van. Francia nyelvterületen ezeket serf-nek, hommes propres, hommes de corps-nak nevezték. Ez ugyanarra utal, mint a Leibeigene, azaz, hogy a szolga személye (teste) is az úr tulajdonában van. Szabó István is tanította, hogy a XI-XIII. században Magyarországon is voltak az úr tulajdonában lévő szolgák, aki társadalmi emelkedése alkotta a XIV. századra kialakuló egységes jobbágyság egyik forrását. De a „Prédium” többek között éppen arról szól, hogy a francia „servage”-nak, a német „Leibeigenschaft”-nak megfelelő társadalmi állapot, illetve az azt kialakító birtokjogi, gazdasági háttér Magyarországon is létezett a XI-XIII. században. (Ennek bizonyításáért tekintem, mások mellett én is a prédiumot Szabó István csak európai mércével mérhető tanulmányának) Olyan társadalmi állapot tehát, amit Engels első jobbágyságnak nevezhetett volna, Magyarországon is volt és ezt éppen Szabó István bizonyította be. A zavart az okozza, hogy a jobbágy-

<sup>25</sup>Uo.

ság nálunk akkor született meg amikor ez az állapot megszűnt, tehát, ha „jobbágyság” kifejezést használjuk, annak valóban nincs sem első. sem második kiadása, csak jobbágyság van.

Ez a helyzet is vezethette Szabó Istvánt annak a megállapítására, hogy a magyar társadalomfejlődés önállóságát nem lehet kétségbe vonni.

A kötet utolsó nagy fejezete<sup>26</sup> a „Plebs, populus, rusticus (Vita 1848-49-ről és Szabó István életének utolsó évtizede ) címet viseli s a Kossuth Emlékkönyve szánt tanulmány viszontagságai bemutatásával kezdődik. A kívülálló csak annyit tudnak, hogy Szabó Istvánt is felkérték, írjon tanulmány a Kossuth Emlékkönyvbe Kossuth és a jobbágyszabadítás címmel, ez azonban e kiadványban nem csak később a Századokban jelent meg. Erős Vilmos kéziratos dokumentumok alapján feltárta, hogy a tanulmány Spira véleménye miatt nem jelent meg, akinek legfőbb kifogása az volt, ami már korábban is, hogy Szabó 1848-ban a legfontosabbnak a szabad ember, szabad föld megteremtését tartotta s úgy vélte nem volt napirenden a földosztás. Egy későbbi Kossuth tanulmányban Szabó foglalkozott a nemesek kárpótlásával s az 1848-49-ben felfakadó panaszok (majorsági zsellérek, kontraktualisták, stb. Kossuth által tervezett orvoslásával is, ezek és a tőkés korszak parasztsága alapvető kérdéseinek elemzésére azonban tanítványai vállalkoztak két kötetben is, Szabó István útmutatása nyomán és az ő szerkesztésében (Agrártörténeti Tanulmányok, A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában I-II.)<sup>27</sup>

A szerző célkitűzése szempontjából érthető, hogy a két kötetet főként aszerint vizsgálja, mennyire érvényesültek bennük Szabó Istvánnak a harmadik útra vonatkozó nézetei és egyéb korábban már megjelent megállapításai a parasztság múltjával kapcsolatban.

Mindez azért sem lényegtelen, mert 1961-ben egy Debrecenben tartott előadásában felvázolta a kapitalizmus kori parasztság kutatásának szempontjait, s voltak olyanok, akik úgy vélték Szabó István is felsorakozott a marxista történések közé.

Erős, ugyancsak nem publikált írások alapján állapítja meg, hogy Szabó ekkor személyes kapcsolatba is került a népi írók közül Veres Péterrel és Erdei Ferencel. Erdei az Akadémiai főtitkáráként támogatta a kutatást, Veres pedig előzetes észrevételeket fűzött a kapitalizmus kori parasztság kutatásának tervezetéhez. Megjegyzései megerősítették Szabó véleményét a paraszti közösségek működéséről és a tanya gazdálkodás egyéni érvényesülésben játszott szerepéről. A harmadik utas gondolkodás szempontjából lényeges volt az ún. porosz utas agrárfejlődéssel kapcsolatos állásfoglalás. A porosz út lenini koncepciója egyenes folytatása volt az engelsi második jobbágyságnak. Kelet-Európában e szerint az elmélet szerint az újkorban kialakult második jobbágyság porosz útra terelte a tőkés korszak agrárfejlődését, amelyet nem a kisparaszti, vagy kisbérleti gazdaságok, hanem a nagybirtokok, nagybérletek határoztak meg. A porosz utas agrárfejlődés legfőbb marxista hangadója

<sup>26</sup> Erős 2022, 327- 453.

<sup>27</sup> Erős 2022, 331-350.

ugyanaz a Pach Zsigmond Pál volt, aki a második jobbágyság elméletét is leginkább védelmezte.

Erős Vilmos a kiadatlan levelek alapján megvizsgálta azokat a törekvéseket, amelyekkel Szabó István Pach Zsigmondot is megpróbálta bevonni a munkatársak közé, de aligha véletlen, hogy ez nem sikerült. Utalt arra is, hogy a két kötetben voltak olyan tanulmányok, amelyek a porosz út illetve előzményeként a második jobbágyság téziséét gyengítették. Ezek közé tartozott Varga Gyula tanulmánya Kismarjáról, amely szabad paraszti faluként nem illett be a második jobbágyság rendszerébe. De ilyen volt Orosz István írása is, aki a szőlőtermelő hegyaljai mezővárosok történetét tárta fel a XVII. században. Erős Vilmos véleményét erősítette Mérei Gyula lektori jelentése Orosz István (és Oláh József) tanulmányáról, amely szerint (Orosz) „adatainak meggyőző erejével fölényes mozdulattal utasítja a dogmatikus, sematikus és ezért történelmietlen állítások sorába az u. n. eredeti felhalmozás kérdésével foglalkozó egyes, a korábbi években megjelent történeti munkák tárgyilag megalapozatlan kijelentéseit.” (A magyarországi eredeti tőkefelhalmozásról Pach Zsigmond írt könyvet).<sup>28</sup>

Az az áttekintés azonban, amely a kapitalizmus kori kötetben szerzőnkén vizsgálja meg, a porosz út fogalmának használatát, nem mutatja, hogy a Szabó tanítványok is egyértelműen elutasítanák e marxista fogalom használatát. Ma már csak a magam nevében szeretném ezzel kapcsolatban felvilágosítani a szerzőt, hogy a „porosz út” kifejezés használata távolról sem jelentette, hogy mindenben egyetértettük Pach Zsigmondnak, vagy Sándor Pálnak a tőkés agrárfejlődésről vallott felfogásával. A lenini fogalom használata az adott korban szinte kötelező erejű volt. Míg a második jobbágyság kifejezést meg lehetett kerülni az örökös röghözkötöttséggel, s aki akarta ezen is érthette a második jobbágyságot, a porosz út esetében ilyen megkerülő fogalom nem volt. Ha nem akartuk, hogy antimaxizmussal vádoljanak bennünket, használni kellett az előírt fogalmakat.

Azt, hogy mit jelentett, ha valakit marxizmus ellenességgel vádolnak éppen Erős Vilmos bizonyította Gyimesi Sándor szövetkezetekről szóló tanulmánya esetében. A Szabó István tanítványok közül Gyimesi igazi marxista környezetben élt, miskolci levéltárosság után a Közgazdasági Egyetemen Pach Zsigmond Pál Gazdaságtörténeti Tanszékének volt munkatársa. Marxizmus ellenességgel valójában saját munkatársa vádolta meg. Az, hogy mögötte voltak-e személyi indítékok, ma már kideríthetetlen.

Különösen a második kötetnek nemcsak itthon, hanem külföldön is komoly visszhangja volt, a szerkesztő akadémiai nagydíjat kapott, tudományos hatását nehéz lett volna lebecsülni. Hanák Péter recenziója a Századokban egészen más hangú volt, mint az 1848-as kötetről. A paraszti osztályharc elemzésének elmaradása most is

<sup>28</sup> Erős 2022, 367-371.

<sup>29</sup> Erős 2022, 374-376.

visszatérő elem volt, de lehetett arra hivatkozni, hogy csak azért maradt el, mert a jeles agrártörténésznek számító Pölöskei Ferenc nem tudta határidőre elkészíteni.<sup>30</sup>

Az 1960-as évek két falutörténeti monográfiája, a Magyarország 1330 és 1526 közötti népességéről, a prédiáról szóló tanulmányok, a Szabó István halála után megjelent agrártörténeti monográfia és az ő elve alapján történt válogatás a „Jobbágyság-paraszság” azt jelzik, hogy Szabó István életének utolsó évtizede a szerkesztések mellett is megfeszített munkával telt el és igen eredményes volt

A két tanulmányt Erős korábbi hasonlatának megfelelően a falutörténeti írások kis- és nagy bolygójának nevezi. A demográfiai tanulmány összegzése Szabó korábban részletekben már különböző helyeken előadott felfogásának, okleveles megalapozása annak, hogy az ország népessége a XV. század végére valóban elérte a 3,5 - 4 millió főt.

A prédió - szerintem - Szabó István legmélyrehatóbb társadalomtörténeti írása, amely valóban vetekszik a modern francia vagy angol társadalomtörténet publikációival. Persze a tanulmánynak van településtörténeti aspektusa is, hiszen a prédió a XI-XIII. században nemcsak földesúri üzem, hanem faluszerű település is, és ilyen értelemben valóban lehet nagybolygója a két településtörténeti monográfiának, szerintem azonban ennél sokkal több, annak bizonyítéka, hogy évszázados késéssel ugyan, de a magyar agrárnépesség fejlődése követte a nyugat-európaiakat. Ezzel viszont legfőbb bizonyítéka Erős Vilmos elméletének.

Az Árpád-kor kutatói évtizedeken keresztül nem jöttek rá arra, hogy Magyarországon a földesúri gazdaságnak ugyanolyan termelési struktúrája van, mint a nyugat-európainak a XI. századot megelőző időben. Ennek lényege: a földesúr magánkezelésű üzemét (terra indominicata) telekre ültetett szolgák (serf, Leibeigene) művelik meg, akik, amint az előzőekben már utaltam rá, személyükben is uruk tulajdonában vannak s nem termésük egy részét, hanem őket magukat sajátítják el. Azért van házuk és saját gazdaságuk (mansus), hogy ellátásuk ne terhelje a földesúri udvar (court) működését. Szabó nyilván még a 30-as években gyűjtött okleveles forrásai alapján nemcsak azt bizonyította, hogy a prédiók keretei között a magyarországi földesúri gazdaságok is ugyanígy működtek, de azt is, hogy ez a rendszer a XIII-XIV. században felbomlott, a szolgatelepek megszűntek, a szolgák az egységes jobbágyságba emelkedtek fel és így nem őket, hanem termelt javaik egy részét sajátították el. A földesúri üzem termelő rendszerből adóztatóvá vált, telephelyéből így a szolgák lakhelyéből is pusztá lett. A francia történetírás ezt a folyamatot írta le úgy, hogy az esclavage-ból seigneurie lett. Mindez lényegesen több, mint az, hogy a prédió a középkori Magyarországon egy települési forma és egy településtörténeti monográfiának számolni kell létével.

A két monográfia a prédió tanulmány megszületése után természetesen ezzel is számolt.

<sup>30</sup> Erős 2022, 391-440.

A kiinduló pont itt is, mint korábban az, hogy a magyarság a honfoglalás korában már ismerte a földművelést, a félnomád téli szállásból lettek az első falvak. Felfogását régészek, Méri István és Dienes István véleményével is megtámogatja. A szerző úgy látja, hogy Szabó tézise prekonceptciókkal teli elemeken nyugszik (382. l.).<sup>31</sup> E prekonceptciók igazolására Kristó Gyulát hívja segítségül. Kristó természetesen a maga prekonceptiójáról nem ír, de aki úgy véli, hogy a magyarok nomádként érkeztek a Kárpát medencébe, ugyanúgy egy több évszázados, még Kézai Simontól származó prekonceptió rabja, s az hogy nem ismerték a földművelést és azt az itt élő fejlettebb szlávoktól sajátították el szintén egy ugyanolyan (Molnár Eriktől megfogalmazott) s unos-untalan ismételt marxista prekonceptió. Nem beszélve a honfoglalók létszámával kapcsolatos Szabó-féle félmillió prekonceptióról s arról a bolgár példáról, ahol a kisebb létszámú hódító bolgár törökökből néhány évszázad alatt bolgár szlávok lettek.

Erős ismerteti a jó nevű őstörténész Bartha Antal levelét, amely nagyon tanulságosan arra hivatkozik, hogy „településrendszerünk eredete csak részben magyarázható szláv hatással és semmiképp sem pannonszláv, hanem keleti szláv hatással kell számot vetnünk” (388.l.)<sup>32</sup>

A monográfia számol a tatárjárás pusztító hatásával, a prédiók eltűnésével, a városiasodás sajátos magyar változatának a mezővárosiasodásnak átalakulást gerjesztő hatásával, és egy sor egyéb tényezővel is.

A középkori magyar falu, amely a falurendszer kialakulásánál összefoglalóbb jellegű, a telekrendszer elemzésével a belső és külső tartozékok helyzetét és funkcióit is áttekinti. Megismerhetjük a földhasználat formáit, a külső határ helyzetét, a munkatársulások formáit. Szemléletes képet kapunk a falu mindennapjairól, munkáról és ünnepekről. Tönnies nyomán kapunk elemzést a közösségről, a társadalmi kapcsolatokról. Két olyan kérdéskör is szerepel, amelyben Szabó cáfolja a közkeletű hiedelmeket. A marxista felfogással szemben bizonyítja, hogy a falusi földközösségnek semmi köze nincs a tulajdonközösséghez és az öskommunizmushoz. Azt is megállapítja, hogy a néprajzban általános felfogással szemben a középkori magyar falu nem leszármazottja a pusztai nomádok auljának s az újkorban elterjedt kettős beltelkű szálláskertes településeknek nincs nyoma a középkorban.<sup>33</sup>

A szerző összefoglalása felhívja a figyelmet, hogy mind a kapitalizmus kori írásokban, mind a 60-as évek középkori tanulmányaiban tetten érhetők Szabó korábbi állásfoglalásai. Az, hogy a Jobbágyság-paraszság kötetben pl. fontosnak tartotta volna a jobbágymegnemesítéséről szóló tanulmány újraközlését, arra utal, hogy továbbra is úgy vélte, hogy a parasztság történetében érvényesültek a társadalmi emelkedés tendenciái. A gondolati kontinuitás kifejezője a népességről és a tanyáról szóló tanulmánya is. Tanítványai időnként (kényszerből?) beszélnek a kelet-európai beta-

<sup>31</sup> Uo.

<sup>32</sup> Erős 2022, 418-423.

<sup>33</sup> Erős 2022, 423-440.



gozódásról, de nála továbbra is átmeneti társadalomként szerepel a magyar parasztság. Megerősödik a népi írókkal való kapcsolata s számos ponton megmarad a hivatalos történetírással való szembenállása. Észrevehető történetírásában az Annales-iskola hatása, s ideologikus elemek is maradtak korábbi írásaiban. Az eddigi történeti irodalom bizonyos részelemeket emelt ki életművéből, ezek egy része valószínűleg bizonyult, de a harmadik úttal kapcsolatos, fokozatosan kialakuló nézetei haláláig nem változtak meg.<sup>34</sup>

Befejezésül szólnom kell arról, hogy a kötetnek melyek azok a megállapításai, amelyek engem Szabó István tanítványaként és életművének bizonyára az átlagosnál jobb ismerőjeként, meggyőzték Erős Vilmos elemzésének helyességéről.

- 1) Szabó István népiségtörténeti műveiben több olyan negatív elem is van, amivel tanítványai nem számoltak. A napi politika hatására született előadásokban, cikkekben a professzor nem határolódott el olyan mértékben a német népiségtörténettől, mint gondoltuk.
- 2) Sokkal erősebb a kontinuitás korai, a népiségtörténet idején született gondolati rendszerével későbbi írásaiban, mint azt feltételezni lehetett. Persze ezek a gondolatok többnyire nem voltak ideológiai töltetűek.
- 3) Erős Vilmos számtalan olyan ismeretlen előadást, cikket, opponensi véleményt, levelet tárt fel és tett publikussá, amelyek megerősítették könyvének a harmadik útra vonatkozó koncepcióját.
- 4) Az értekezésben meggyőzően bizonyítottam látom, hogy Szabó István életművének egyik, központi gondolata volt a parasztság társadalmi helyzetében az emelkedő szakaszok bemutatása is. Nem azért, mert gazdagparaszti történetírója volt, mint ellenfelei állították, hanem mert ezt ismerte fel „történelmi igaznak”.
- 5) Soha nem tudták meggyőzni a „második jobbágyság” és a „porosz utas fejlődés” ideológia tézisek valóságos voltáról.
- 6) Szekfü Gyulával szemben, aki többnyire a nyugat-magyarországi sajátosságokat tartotta helyesnek s Habsburg-pártiságát nem rejtette véka alá, Szabó István az ország keleti-felének szerepét hangsúlyozta.
- 7) Kortársai közül erős hatást gyakorolt rá Hajnal István, akinek a társadalmi kapcsolatok, a közösségek működésének elveit megfogalmazó írásait felhasználta társadalomtörténeti írásaiban.
- 8) Nem tagadta, de nem tartotta mindennél fontosabbnak a paraszti osztályharcot, a parasztságot olyan állandóan változó „rendi osztálynak” tekintette, amelyben a kiemelkedés útjai sincsenek lezárva.

Nehezen tudnék viszont azonosulni a szerző Mályusz nyomán megfogalmazott azon nézetével, hogy a korai Szabó István írások még nem mérhető történeti munkák

<sup>34</sup> Erős 2022, 454-466.

(A Debrecen 1848-49-bent, a Debreceni tanyarendszert,<sup>35</sup> vagy a Debrecen szabad királyi rangra emelése c tanulmányt, nem is beszélve az 1848-as A küzdelem szervezéséről, Szabó bármelyik későbbi korszakában írhatta volna). Arról sem győzött meg az itt olvasható szöveg, hogy Szabó István valóban úgy gondolta, hogy Magyarországon első jobbság sem volt. Ha igen, annak csak egy oka lehetett, hogy jobbság ilyen értelemben csak nálunk volt, ami előtte volt, azt nem lehet jobbságnak nevezni. Az a társadalmi állapot viszont, amit Nyugaton akár erste Leibeigenschaftnak is lehet nevezni, nálunk is volt, hiszen létét éppen Szabó István bizonyította be. Nem rendült meg az a felfogásom, hogy a Prédium a legeurópaibb Szabó tanulmány, nem egyszerű „bolygója” a falutörténeti köteteknek. Érveimet az előbbiekben kifejtettem. Végül prekonceptió ügyben úgy vélem a szerző nem követi elvi állásfoglalását, akkor, amikor a bíráló Kristó Gyula prekonceptióit nem veszi figyelembe.<sup>36</sup> (Képzelnék el, ha az Ugocsa megyét csak a Lénárd-Meskó vélemény alapján elemeznénk.)

A kötetben néhány elírást is találtam, ezeket jó lenne kijavítani. 58. l. Debreceni Képes Kalendárium, helyesen: Kalendárium, 372.l. seigneurie helyesen seigneurie.

Megismételve korábbi javaslatomat, úgy vélem, hogy Erős Vilmos kötete minden eddiginél alaposabban elemzi Szabó István szerteágazó életművét, nagyon sok eddig nem ismert forrást használ fel álláspontjának alátámasztására, Szabó István írásait behatóan és meggyőzően elemzi, ezért megjelentetését feltétlenül javaslom.<sup>37</sup>

<sup>35</sup> Lásd ehhez Erős: Néhány megjegyzés... a következőkben.

<sup>36</sup> Lásd ehhez Erős: Néhány megjegyzés... a következőkben.

<sup>37</sup> Egyéb további újabb munkák Szabóról, amelyek döntően a monográfia alapján, ahhoz köztödően készültek:

Erős Vilmos: Szellemtörténet versus népiségtörténet. (Szekfü Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek elején.) *Történelmi Szemle*, 61 (2019) 3. 479-498. [Német nyelven: „Geistesgeschichte” versus „Volksgeschichte” im Ungarn der frühen 1940-er Jahre. (Gyula Szekfü und István Szabó über die Geschichte der ungarlaendischen Nationalitaeten.) In *Ungarn Jahrbuch*. 35 (2019). Hg. von Zsolt K. Lengyel. Pustet Verlag, Regensburg, 2020. 209-227. Valamint „Geistesgeschichte” versus „Volksgeschichte” (Gyula Szekfü, István Szabó und die Debatte über die Geschichte der Nationalitäten in Ungarn zu Beginn der 1940-er Jahre) In *Opfermythen in Zentraleuropa*. Hg. László Balogh, Christoph Leitgeb. Wien, Praesens Verlag, 2021. 119-139. S.] Erős Vilmos: Szabó István debreceni „identitásai”. In *A 'debreceniség' mintázatai és párhuzamai*. (Városi identitás és a kulturális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig.) *Loci memoriae Hungariae* IX. Szerk. Bódi Katalin-Fazakas Gergely-Lapis József. Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2020, 273-284; Erős Vilmos: Egy „polgári” történész viszontagságai az 1950-es/1960-as években. *Múltunk*, 65 (2020) 4. 106-130. [Angolul: „Prussian Way” versus „Third Road”. Peasant-History in Hungary in the 1950s and 1960s. The Case of István Szabó. *Moving the Social*. Ruhr Universität Bochum, Institut für Soziale Bewegungen, 68 (2022) 2. 67-81.] Erős Vilmos: Populizmus és emlékezetpolitika egy 1948-as centenáriumi kötet kapcsán. *Valóság*, 64 (2021) 11. 39-46. Utóbbi, magyar nyelvű tanulmányok kötetben is megjelentek. Lásd Erős Vilmos: „A historiográfia egész embert kíván” (*Tanulmányok a 20. századi történetírásról*), L'Harmattan, Budapest, 2025.

Debrecen, 2019 július 1.

/Orosz István/  
akadémikus

### **Erős Vilmos: Néhány megjegyzés Orosz István lektori véleményéhez**

Az alábbiakban néhány megjegyzést szeretnék fűzni Orosz István lektori véleményéhez.

A kérdéshez hozzátartozik, hogy Orosz István volt az opponense a szerző MTA doktori disszertációjának is, amely lényegében az itt tárgyalt könyv szövege volt, s ebben megismételte az előzőkben olvasható, a jelen sorok szerzője szerint igen pozitív értékelést. Jelen sorok szerzője erre – természetesen - roppant büszke, mert Szabó István utolsó, még életben lévő (s hozzá minden tekintetben nagyon közel álló, őt igen jól ismerő) tanítványaként ő volt a leginkább autentikus történész a monográfia érdemi bírálatára.

Orosz István – a lektori és opponensi vélemények szokásos rituáléjaként is – felvetett/megfogalmazott néhány kérdést is, amelyre röviden reagálnék is. Ezt az opponensi véleményre adott válaszként nyilvánosan is volt lehetőségem megtenni, a lektori vélemény azonban nyilvánosan nem kívánja meg a nyilvános választ (legfeljebb a kiadó és a szerző dönt arról, mennyiben kívánja tekintetbe venni az esetleges kritikai megjegyzéseket.)

Természetesen kijavította a szerző a megjelent kötetben az esetleges elírásokra vonatkozó megjegyzéseket. (ilyen is volt, még ha csekély számban is.)

Orosz István egyik fő kritikus megjegyzése Szabó Istvánnak „A falurendszer kialakulása Magyarországon. X-XV. század” című az 1960-as években megjelent könyvére vonatkozik. Itt hivatkozik arra, hogy jómagam Szabó István két falutörténeti monográfiáját abból a szempontból kiindulva elemzem, hogy a monográfiák is

prekonceptiót érvényesítenek, s előfeltevésekkel telítettek. Egyik fő érvem mindebben Kristó Gyula véleménye, akinek a megállapításait tudományosnak fogadom el, s aki lényegében cáfolta Szabó Istvánnak a honfoglalás előtti és honfoglaló magyarság félnomád életformájára vonatkozó téziseit. Itt is szeretném leszögezni (de megtettem ezt könyvemben is)<sup>38</sup>, hogy Kristó véleményét nem azért állítottam szembe Szabó Istvánéval, mert azt fogadnám le. Pusztán azért utaltam rá, hogy érzékeltessem Szabó István nézeteinek vitathatóságát, hiszen a cáfolat mégiscsak egy a magyar medievisztikában vezető szerepet betöltő történésztől érkezett, ráadásul egy ideológiailag kevésbé terhelt időszakban (az 1990-es években), akinek a nézetei – „on top of all that” – összezsengtek egy marxizmussal igazán nem vádolható, sőt a marxista terminológia szerint par excellence „polgári” történész, Váczy Péter nézeteivel, aki szintén tagadta a honfoglaló magyarok félnomád életformájára vonatkozó feltételezést. Véleményem szerint Kristó felfogása (és történetírása általában) éppúgy prekonceptiókkal telített, mint Szabó Istváné, ennek részletekbe menő kimutatása azonban nem tartozott a monográfia feladatai közé.

Érdemes hozzáfűzni mindehhez, hogy Orosz István professzor ezt a kifogását az MTA doktori értekezésre vonatkozó opponensi véleményében már nem fogalmazta meg, jóllehet jelen sorok szerzője korábbi véleményét változatlanul fenntartotta.<sup>39</sup> Egy másik kérdés, amit Orosz professzor a lektori (és az opponensi) véleményében felvetett a Mályusz Elemér által vezetett népiségtörténetre vonatkozott, közelebbről arra, hogy miért nem jelenik meg (vagy egyáltalán megjelenik-e a monográfiában alapvető szerepet játszó „harmadik út” gondolata Mályusz népiségtörténetében, ami Szabó István ezzel összefüggő kutatásainak is fő bázisát alkotta. Mivel Orosz professzor kérdését az opponensi véleményében is megfogalmazta, s erre volt alkalmam nyilvánosan válaszolni, a következőkben ide másolom a kérdésre adott nyilvános válaszomat (amit Orosz István professzor az opponensi véleményekre adott válaszára történt reagálásában – ez is nyilvános felületen olvasható, s az MTA doktori eljárás szokásos rituáléjához tartozik – elfogadott.)

„Ehhez a kérdéshez (a népiségtörténet problematikájához – E. V.) kötődik nyomban Orosz István korábbi lektori jelentésében, illetve jelen opponensi véleményében felvetett kérdése (amelynek megválaszolása, szerinte, az én feladatom): miért nem jelenik meg ez a harmadik utas koncepció Szabó István (és a spiritus rector Mályusz Elemér) 1945 előtti népiségtörténeti tanulmányaiban, vagy esetleg megjelenik, de a disszertációmban a kérdést nem tisztázom?

A felvetésre határozott válasz adható: a harmadik út gondolata a népiségtörténetben nem számottevő tényező, sőt ennek alapvető hiány az egyik legfőbb eltérés a népi írók által képviselt ideológia (pl. Németh László) és a Mályusz vezette népi-

<sup>38</sup> Lásd Erős 2022, 408-409.

<sup>39</sup> Bolgár Dániel hasonló kifogást emelt egy korábbi könyvemmel kapcsolatban. Lásd erre válasz Erős Vilmos: *Verbiage*, sorvezetővel. (Válasz Bolgár Dánielnek.) *BUKSZ*, 19 (2007) 1. 3-7. Valamint Erős 2002, 408-409.

ségtörténet között. A harmadik út ugyanis a két világháború közötti alapvetően rendszerkritikus és sok tekintetben baloldali/társadalmi reformer (alkalmanként társadalmi forradalmi) irányultságú volt. A támogatást kapott, illetve kifejezetten kereste a velük való együttműködést. Szabó István nézeteiben népiségtörténet ellenben lényegileg a harmincas évekbeli/negyvenes évek eleji kormányzati jobboldali/konzervatív törekvésekkel (Teleki, Bárdossy sőt Imrédy) nem állt szemben, sőt azoktól alapvető, különböző formájú persze felbukkanhatnak 'harmadik utas' elemek 1945 előtt is, ezek azonban nem a népiségtörténeti, hanem a bontakozó parasztságtörténeti tanulmányokban tapinthatók ki, esetleg. (Jellemző erre 1937-es recenziója Erdei Ferenc tanulmányáról, amely több vonatkozásban inkább lekezelő.)”<sup>40</sup>

Hozzá szeretném tenni, hogy a fenti megjegyzések egyáltalán nem kívánják azt sugallni, hogy a Szabó Istvánról szóló monográfia kapcsán valamiféle terjedelmes vita bontakozott ki a kötet lektora és a szerző között, a fentiekben közölt lektori vélemény egyértelműen bizonyítja ezt, hiszen hangneme, végső értékelése is alapvetően roppant pozitív (ezt Orosz István a szerző Szabó István életművét feldolgozó egyéb lektori véleményeiben is kifejtette<sup>41</sup>). A megjegyzések inkább a szöveg olvasóinak szólnak, s inkább a szöveg jobb, érdemi megértését szolgálják, némi háttérbeli információk közlésével is.

---

<sup>40</sup> A Mályusz-Szabó viszonyhoz még a következő megjegyzésem lenne: Orosz István kifogásolja, hogy elfogadom, sőt átveszem Mályusz véleményét, miszerint Szabó István csak az Országos Levéltárban (az ő kezei alatt) vált igazi, gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokat érvényesítő történésszé, előtte egyoldalú és meglehetősen primitív politikai eseménytörténetet művelt. Ennek bizonyítására Orosz professzor Szabó Istvánnak a debreceni tanyarendszer kialakulásáról szóló, 1929-es tanulmányára utal, ami szerinte vérbeli társadalomtörténeti munka, s még Szabó István az Országos Levéltár előtti időszakában született. Mályusz Visszaemlékezései (és magánlevelei) szerint is azonban a megbízást és az ötletet is egy ilyen tanulmány elkészítésére ő adta Szabónak, tehát alapvetően ebben az esetben is ő az ösztönző kezdeményező. Lásd Erős 2022, 467.

<sup>41</sup> Lásd Erős: Asszimiláció és retorika i. m. Illetve A harmadik út felé i. m.